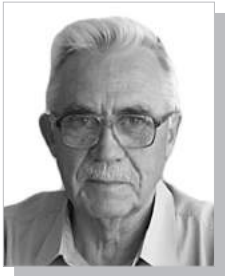

СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ: ГЕНЕЗИС, СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ДОМІНАНТИ РОЗВИТКУ*

HOUSEHOLDS OF UKRAINE: GENESIS, MODERN CHALLENGES AND DOMINANTS OF DEVELOPMENT

Ігор ПРОКОПА,
член-кореспондент НААН України,
Інститут економіки
та прогнозування НАН України, Київ

Igor PROKOPA,
Corresponding member of the NAAS
of Ukraine, Institute for Economics
and Forecasting, Ukrainian NAS, Kyiv

Дмитро КРИСАНОВ,
доктор економічних наук,
Інститут економіки
та прогнозування НАН України, Київ

Dmytro KRYSANOV,
Doctor of Economics,
Institute for Economics
and Forecasting, Ukrainian NAS, Kyiv

На відміну від багатьох інших країн, де в ринковому (капіталістичному) середовищі основним результатом еволюції селянських господарств стало формування фермерського укладу, в Україні ці господарства пройшли більш складний і суперечливий шлях розвитку. У 30-і роки минулого століття в умовах впровадження колгоспно-радгоспної системи організації сільського господарства, що передбачало усупільнення виробничих ресурсів селянських господарств, тодішня влада змушена була залишити в користуванні селян присадибні земельні ділянки, дрібний інвентар, декілька голів худоби й птиці, щоб вони могли самостійно забезпечувати себе продовольством. Таке виробництво сільськогосподарської продукції отримало назву підсобного (основне було у колгоспі чи радгоспі), а господарства колгоспників, робітників радгоспів та з часом й інших категорій громадян – підсобних. У подальшому розміри виробничих ресурсів, що перебували у власності й користуванні селянських сімей та інших верств населення, змінювались, але вони постійно й жорстко регламентувалися.

Навіть у статусі «підсобних» селянські господарства постійно виконували життєво важливу функцію продовольчого забезпечення країни. Зокрема, вони були основним джерелом продовольчих ресурсів сільського та й значною мірою міського населення за часів колгоспно-радгоспного господарювання, суттєво пом'якшили наслідки спаду виробництва в сільськогосподарських підприємствах у період ринкових трансформацій аграрного сектора. Грошові надходження від реалізації продукції особистих підсобних господарств (ОПГ) дозволяли значним чином поповнювати сімейні бюджети селян. У більш широкому розумінні ОПГ були доступною сферою реалізації залишкової працездатності осіб пенсійного віку та інвалідів, набуття трудових навиків і трудового виховання дітей-підлітків.

Оскільки робота в колгоспах та радгоспах тривалий час була малооплачуваною, ОПГ залишалися джерелом ресурсів, необхідних для існування сільських сімей. Їх ведення вимагало значних зусиль, було фактично «другою зміною»

трудового навантаження на селян. Недаремно деякі дослідники відзначають схожість ОПГ за соціалізму з натуральними господарствами селян-кріпаків часів феодалізму щодо їхньої ролі в забезпеченні відтворення робочої сили [1, с. 130-132]. Тому вважалося, що ОПГ «відволікають» селян від продуктивної праці в колгоспах і радгоспах, а тому необхідно створювати умови, за яких зменшувалася б потреба у веденні особистих підсобних господарств.

Прийняття програми побудови комуністичного суспільства, яка передбачала проведення механізації, автоматизації та хімізації сільського

господарства, впровадження індустріальних технологій вирощування аграрної продукції, що повинно було супроводжуватися помітним скороченням використання ручної праці, стало нагодою для втілення в життя заходів щодо «вивільнення селян від важкої непродуктивної праці в присадибному господарстві». З проголошенням цієї тези відношення до ОПГ у 60-і роки минулого століття кардинально змінилися: сільське населення спонукали передавати велику рогату худобу колгоспам чи радгоспам, розміри присадибних земельних ділянок значно скорочувались, а забезпечення сільських жителів необхідною продовольчою продукцією покладалось на аграрні підприємства. Але оскільки ці підприємства не змогли забезпечити заплановані темпи підвищення ефективності та продуктивності праці, то дуже швидко стала зрозумілою помилковість обраної лінії й почалося відновлення ОПГ. Однак, як засвідчила практика, відновити його в попередніх обсягах не вдалося, хоча поступово відбувалося корегування офіційної точки зору на роль і значення підсобного виробництва у продовольчому забезпеченні населення. Необхідно зазначити, що на початок 1960-х років припадає і «пік» реалізації тези про «неперспективні села». Це проявлялося в забороні нового будівництва й згортанні соціального обслуговування жителів малих, а нерідко й середніх сільських поселень, що посилило міграцію їх жителів та ліквідацію присадибних господарств.

Трансформація офіційної точки зору на ОПГ супроводжувалася послабленням

У статті проведено ретроспективний аналіз еволюції селянських господарств починаючи з 30-х років, які особливо відчутно трансформувалися в процесі проведення аграрної та земельної реформ, а також їх ролі в забезпеченні продовольчої безпеки України. Розкрито диференціацію селянських господарств за масштабами землекористування й виконання функцій з вирощування продовольчої сировини для власного споживання та з метою товарного виробництва. Висвітлено роль сільськогосподарської кооперації в забезпеченні підтримки селянських господарств і зроблено висновок щодо гальмуючих чинників її розвитку в сільській місцевості. Систематизовано проблеми й виклики, що виникли на нинішньому етапі в процесі глобалізації та реалізації євроінтеграційних прагнень України, розроблено пропозиції щодо мінімізації й подолання їх негативних наслідків, а також нарощування масштабів і диверсифікації сільськогосподарського виробництва з урахуванням зарубіжного досвіду. Розкрито напрями, способи, форми господарювання й види продуктової спеціалізації, які необхідно запровадити й активно використати з метою розширення участі селянських господарств у задоволенні потреб споживачів у якісній та безпечній сільськогосподарській сировині й харчовій продукції.

This article presents a retrospective analysis of the evolution of households from 30s years, that are especially significantly transformed in the process of agrarian and land reforms, and their role in providing food security of Ukraine. The differentiation of households by scale of land use and implementation functions in growing food raw materials for domestic consumption and for commodity production are revealed. Systematized problems and challenges encountered at this stage in the process of globalization and European integration aspirations of Ukraine, developed proposals to minimize and overcome their negative effects, and scale-up and diversify agricultural production based on international experience. Exposed trends, methods, forms of management and types of product specialization, which should be implemented and actively used to enhance the participation of households to meet consumer needs for quality and safe agricultural raw materials and food products.

Таблиця 1. Динаміка і структура виробництва сільськогосподарської продукції за категоріями господарств (1990-2012 роки у порівнянних цінах 2010 року, млрд. грн.)

Показники	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2012 до 1990 +, -
Валова продукція сільського господарства всього	282,8	183,9	151,0	179,6	194,9	233,7	223,3	79,0
у т.ч.								
сільськогосподарські підприємства	199,2	99,5	58,0	72,8	94,1	121,1	113,1	56,8
% до підсумку	70,4	54,1	38,4	40,5	48,3	51,8	50,7	-19,7
господарства населення	83,6	84,4	93,0	106,8	100,8	112,6	110,2	131,8
% до підсумку	29,6	45,9	61,6	59,5	51,7	48,2	49,7	+19,7

Джерело: розраховано за даними Держстату України за відповідні роки.

обмежень на їх розвиток та деякою їх підтримкою колгоспами й радгоспами: розміри землекористування та обсяги присадибного тваринництва розширювалися, надавалася допомога щодо оранки городів, забезпечення високоякісним посадковим матеріалом, племінною худобою та птицею, агрохімікатами. Сільська споживча кооперація організувала і постійно проводила заготівлю виробленої населенням продукції та її реалізацію на міських продовольчих ринках, а також перероблення на власних підприємствах. Фактично таке офіційне відношення до селянських господарств зберігалось до початку 1990-х років. Особисті підсобні господарства виробляли понад чверть валового обсягу сільськогосподарської продукції, а окремих видів – ще більше.

Ще більш рельєфною та вагомою ресурсоформуючою складовою продовольчої незалежності країни стали селянські господарства в часи набуття державної самостійності та в процесі реалізації аграрної й земельної реформ у сільському господарстві. Необхідно зазначити, що з розпадом колишнього Союзу суттєво скоротилася підтримка аграрної сфери за рахунок державного бюджету: унаслідок його дефіцитності сільське господарство фактично залишилось наодинці зі своїми проблемами, а стагфляційні процеси 1992-1995 років «знекровили» фінанси аграрних підприємств, вони майже всі стали збитковими. Реформування сільськогосподарських підприємств, розпаювання та приватизація майна й землі супроводжувались їх ліквідацією, згортанням сфери прикладання праці. У результаті більшість вивільнених працівників змушені були зайнятися виробництвом сільськогосподарської продукції у своїх особистих господарствах. Цьому сприяло також надання права розширювати розміри земельної ділянки на одне домогосподарство для проведення сільськогосподарської діяльності до 2 га та приєднання до неї отриманої при розпаюванні земельної частки в натурі. Запровадження права приватної власності на землю та основні засоби виробництва, розширення випуску малогабаритної сільськогосподарської техніки сприяли значному покращанню забезпеченості господарств населення необхідним набором засобів для обробітки сільськогосподарських угідь, доїльними установками та іншими пристосуваннями, що використовувалися для обслуговування худоби та птиці

Низка економічних, соціальних, демографічних процесів у поєднанні з комплексом давніх і нових проблем, що опосередковували, супроводжували та спрямовували розвиток аграрного виробництва в Україні з кінця 1990-х років, чинили суперечливий вплив на селянські господарства й зумовили зміну їх становища в структурі вітчизняного аграрного сектора. Насамперед відбулося суттєве підвищення ролі та значення цих господарств у вирішенні проблем продовольчої безпеки країни. Внаслідок різноспрямованої динаміки виробництва у 1990-і роки в сільськогосподарських підприємствах (-71%) і господарствах населення** (+11%) співвідношення між ними у структурі валової продукції сільського господарства змінилося з 2,4:1,0 у 1990 році до 1,0:1,6 у 2000. У 2001-2012 обсяги виробництва в сільськогосподарських підприємствах за вагомою державної підтримки збільшились у 1,9 раза, а в господарствах населення, які не мали такої підтримки, – на 18%, внаслідок чого їхні частки в структурі валової продукції у 2012 році становили відповідно 50,7% та 49,3% (табл. 1).

Виникнення принципово нової ситуації в аграрному секторі економіки вимагало нормативно-правового оформлення сільськогосподарської діяльності сільських домогосподарств. У 2003 році було прийнято Закон України «Про особисте селянське господарство» [2]. У статті 1 цього закону зазначено, що «особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму». Вона здійснюється членами селянських господарств на свій розсуд і ризик у межах встановленого правового господарського порядку і не відноситься до підприємницької діяльності.

Згаданий нормативний акт, з одного боку, закріплював та унормовував процеси розширення земельного й майнового підґрунтя для проведення сільськогосподарської діяльності домогосподарствами, а з другого боку – об'єктивно сприяв посиленню диференціації між ОСГ за ступенем участі у виробництві та реалізації аграрної продукції. Окрім цього, він відкривав канал уникнення оподаткування доходів від ОСГ незалежно від масштабів товарного виробництва.

В Україні у 2005 році нараховувалось 4,9 млн. особистих селянських господарств (ОСГ). Їхня кількість поступово зменшувалася в основному внаслідок скорочення чисельності сільського населення та відповідно сільських домогосподарств: у 2012 вона становила 4302 тис. Водночас у середовищі ОСГ посилюються процеси їх розшарування за наявністю виробничих ресурсів – людських, земельних, біологічних (худоба і птиця), технічних тощо та рівнем надходжень від продажу продукції. Наслідком цього є зростання часток господарств, які, з одного боку, нагромаджують ресурси і виробляють переважно товарну продукцію, а з іншого – задовольняються мінімумом використовуваних ресурсів і виробляють продукцію лише для власного споживання (споживчого характеру). Зазначене яскраво характеризує диференціація сільських домогосподарств за площею використовуваних земельних угідь (табл. 2).

Як видно із даних табл. 2, упродовж останніх 7 років збільшилися частки господарств площею до 0,25 га на 1,3 в. п. та понад 1,00 га – на 3,9 в. п. і відповідно зменшилися частки господарств площею 0,26-0,50 та 0,51-1,00 га. У розподілі ж загальної площі використовуваних цими господарствами земель частка господарств площею до 0,25 га зменшилась на 0,1 в. п., площею 0,26-0,50 – на 1,9 та 0,51-1,00 га 4,5 в. п., а площею понад 1 га – збільшилась на 6,5 в. п. Отже, має місце тенденція щодо зосередження земельних ресурсів населення в групі господарств розміром землекористування понад 1 га: зростає частка господарств, які мають земельні ділянки загальним розміром більше 1 га та зростає загальна площа їх землекористування. Деяко збільшується й частка домогосподарств з найменшими (до 0,25 га) земельними ділянками, тобто відбувається поляризація господарств населення за розміром використовуваних ними земель.

Таблиця 2. Розподіл сільських домогосподарств за площею землі, 2005–2012 роки, %

Найменування показників	Частка домогосподарств, %				Частка використовуваних земель, %			
	2005	2010	2011	2012	2005	2010	2011	2012
Домогосподарства з площею землі, га								
до 0,25	22,4	25,2	23,5	23,7	3,3	3,3	3,3	3,2
0,26-0,50	28,4	25,7	27,1	26,5	10,3	8,2	8,6	8,4
0,51-1,00	30,3	27,3	27,3	27,0	20,2	16,2	16,0	15,7
більше 1,00 га в т.ч.	18,9	21,8	22,1	22,8	66,2	72,3	72,1	72,7
1,01-5,00	16,0	18,5	18,8	19,3	28,2	30,4	31,4	31,3
5,01-10,00	1,7	2,0	2,0	2,2	11,1	11,8	11,5	12,3
понад 10,00	1,2	1,3	1,3	1,3	26,9	30,1	39,2	29,1

Джерело: складено за даними: Сільське господарство України у 2011 році: Стат. збірник / Держстат України. – К., 2013. – С. 189.

Таблиця 3. Структура посівних площ в сільських домогосподарствах у 2012 році, %

Показник	Усі домогосподарства	в т.ч. домогосподарства з площею землі, га		
		до 0,5	0,51-1,00	більше 1,00
Посівна площа всього	100,0	100,0	100,0	100,0
у тому числі:				
Зернові і зернобобові	45,4	18,7	31,7	52,2
Технічні культури	18,0	0,5	1,0	24,2
Картопля	15,2	46,5	29,8	7,4
Овочі відкритого ґрунту і баштанні	4,5	16,6	6,9	2,3
Кормові культури	16,9	17,7	30,6	13,9
Довідково: частка незасіяної ріллі під урожай 2012	11,3	5,6	6,4	13,1

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики.

Розмір землекористування домогосподарства є одним з індикаторів характеру його сільськогосподарської діяльності, тобто непрямую характеристикою того, чи має вона споживче або товарне (комерційне) спрямування. Вважається, наприклад, що ділянки площею 1 га достатньо для виробництва сільськогосподарської продукції з метою продовольчого самозабезпечення сім'ї із 4 осіб [3, с. 247]; більший розмір землекористування свідчить про можливість виробляти товарну продукцію. Звичайно, це надто загальний показник, адже, як відомо з практики, на ділянках, що не перевищують 1 га, можна вирощувати овочі закритого ґрунту і отримувати від цього чималі грошові надходження. Водночас наявні статистичні дані, зокрема про структуру посівних площ, підтверджують більшу товарну спрямованість сільськогосподарського виробництва в господарствах з площею понад 1 га порівняно з меншими за розмірами господарствами (табл. 3).

Як видно з табл. 3, у структурі посівних площ господарств із розміром землі до 0,5 га майже 46,5% належить картоплі; частка овочів (16,6%) у 2,4 раза більша, ніж у господарствах із площею 0,51–1,00 га, і у 7 разів більша, ніж у групі господарств із землекористуванням понад 1,00 га. Вочевидь це культури, що вирощуються з метою задоволення власних харчових потреб. Натомість у господарствах, що обробляють понад 1 га землі, абсолютна перевага належить зерновим і зернобобовим культурам, основна частина яких призначена для продажу, та технічним культурам (переважно соняшник і цукровий буряк), які практично повністю продаються.

Процес диференціації господарств населення спостерігається і в частині виробництва ними тваринницької продукції. В останні роки поголів'я худоби в особистому секторі сільського господарства зменшується. Дедалі більша частина домогосподарств не просто зменшує кількість утримуваних ними тварин, а взагалі відмовляється від їх утримання. Якщо у 2005 будь-який вид худоби чи птицю утримувало майже 79% усіх сільських домогосподарств, то у 2010-2012 ця частка зменшилась до 71-72%. Разом з тим дедалі більша частка поголів'я худоби та птиці, яке залишається в особистому секторі сільського господарства, припадає на домогосподарства з площею землекористування понад 1 га. Якщо у 2005 році в цій групі господарств (яких тоді нараховувалось 18,9% від загальної кількості) було зосереджено 36,8% поголів'я ВРХ, то у 2012 (при збільшенні їх частки до 22,8%) – уже 61,5%; корів – відповідно 35,5 та 59,3%; свиней – 34,4 та 61,1%.

Дедалі більше зосередження вироблених ресурсів у певній частині селянських господарств свідчить про нагромадження в них потенціалу товарного виробництва. У кінцевому підсумку це проявляється у зростанні прошарку селянських господарств, для яких виробництво товарної продукції становить основну мету їхньої діяльності, тобто насправді вони є сімейними фермерськими господарствами. Якщо орієнтуватися на показник ідентифікації фермерських господарств у США, яким є обсяг реалізованої продукції на суму понад 1 тис. доларів на рік, то в Україні у 2011 цьому показнику відповідало від 18,5% (за офіційним курсом валют) до 30,5% (за паритетом купівельної спроможності долара і гривні) сільських домогосподарств. При цьому середній розмір грошових надходжень у групі селянських господарств,

що продавали сільськогосподарську продукцію на суму, еквівалентну понад 1 тис. дол. США за офіційним курсом валют, становив 17,1 тис. грн. на рік в розрахунку на одне господарство [4, с. 158-159]. Слід зазначити, що згадана група господарств зростає доволі швидкими темпами: у 2002 році її частка в загальній кількості сільських домогосподарств становила всього 2%, а у 2011 – 18,5%. Водночас група господарств, які зовсім не продають сільськогосподарської продукції, також зростає: у 2002 на неї припадало 25,2%, а у 2011 – 40,8% загальної кількості сільських домогосподарств.

Отже, розмежування селянських господарств за характером сільськогосподарської діяльності (продовольче самозабезпечення, товарне виробництво) нині є однією з найвагоміших тенденцій їхнього розвитку. За експертними оцінками, із загального обсягу виробленої господарствами населення продукції практично половину становить товарна: потреби переробно-харчових підприємств задовольняються за їхньої рахунок майже на 20% в олійних культурах, на 50% – у м'ясній, на 80% – у молочній сировині; переважна частина овочів та картоплі, що споживається в країні, надходить також від них і т.п.

Слід зазначити, що нарощування виробництва сільськогосподарської продукції господарствами населення позитивно оцінювалося на всіх рівнях державного управління. Проголошувалося, хоч переважно декларативно, й надання допомоги селянським господарствам з боку держави, органів місцевого самоврядування, аграрних та інших підприємств. З виходом наприкінці 1990-х років аграрної економіки із затьняжкої кризи були започатковані певні позитивні зміни і в середовищі ОСГ. Зокрема, вони почали активно використовувати засоби малої механізації, агрохімікати, високопродуктивні породи худоби та птиці, сортове насіння та посадковий матеріал тощо. Водночас труднощі із застосуванням новітніх технологій при малих масштабах виробництва, низькі можливості нагромадження стартового капіталу, обмежений доступ до дешевих кредитних ресурсів, недостатньо сприятливе економічне, соціальне та особливо інституційне середовище гальмують розвиток товарного виробництва в селянських господарствах. Йдеться переважно про відсутність організованої системи заготівлі сировини, особливо в периферійних сільських районах, збирницький характер відносин між торговельно-посередницькими структурами, переробно-харчовими підприємствами і господарствами населення унаслідок їх роздрібленості та неорганізованості.

Необхідно звернути увагу на ту обставину, що в економічно розвинених країнах агровиробники на добровільних засадах створили професійні об'єднання, які достатньо кваліфіковано вирішують майже всі проблеми щодо реалізації виробленої ними товарної продукції. Така практика має тривалу історію, і розвиток професійних об'єднань відбувається в напрямі посилення їх відповідальності щодо захисту економічних інтересів виробників на основі прямої участі в перемовинах з іншими агентами, представленими на продовольчих ринках. Що стосується України, то на сільськогосподарську кооперацію наприкінці 90-х років минулого століття поклалися дуже великі надії. Відповідний Закон України було прийнято у 1997 році, однак у нього неодноразово вносилися доповнення та зміни, а його остання редакція була затверджена лише в листопаді 2012 [5]. За 15 років існування правової бази сільськогосподарської кооперації мали місце суперечливі тенденції: початковий етап сплеску її розвитку швидко змінився на спадний, тобто відбувалося погіршення ситуації та згорання її мережі: якщо у 2000 році було зареєстровано 3,5 тис. виробничих кооперативів, то у 2011 – лише 0,9 тис., і то частина з них існувала лише на папері [6, с. 11]. До того ж, згідно з останньою редакцією зазначеного закону, відбулось розмежування сільськогосподарських кооперативів на виробничі та обслуговуючі, правові засади функціонування яких значно різняться.

Серед низки причин, що гальмували розвиток сільськогосподарської кооперації у 2000-і роки в першу чергу необхідно виділити такі:

□ менталітет українського селянства, який, враховуючи минулий досвід, насторожено ставиться до будь-яких нововведень і сприймає як більш завуальовану форму посилення їх експлуатації;

□ спотворення на початковому етапі ідеї кооперації – кооператорами стали себе іменувати підприємці та посередники, що скуповували

аграрну сировину в селян за заниженими та реалізували її за ринковими цінами переробно-харчовим підприємствам і на ринках;

□ декларативний характер підтримки сільськогосподарської кооперації державою – програми, що приймалися, але позбавлені бюджетного фінансування, були фактично мертвонародженими;

□ відсутність достатнього прошарку сільських жителів, підготовлених у фаховому відношенні та відданих справі впроваджувати ідеї кооперації серед сільських агровиробників;

□ значний розрив у часі між активною фазою кооперації та підготовленістю нормативно-правової бази з цієї галузі тощо.

Таким чином, сільськогосподарська кооперація фактично не прижилася в сільській місцевості, внаслідок чого селянські господарства в економічних відносинах з іншими суб'єктами продовольчого ринку були й залишаються безправними й залежними від їх доброї волі. Водночас для нинішнього етапу розвитку селянських господарств прикметною характеристикою та визначальною умовою стала низка дуже потужних викликів. Вони почали проявлятися на тлі поширення й поглиблення глобалізаційних процесів та їх суперечливих наслідків для вітчизняного аграрного сектора економіки та були підсилені при його входженні в активну фазу реалізації євроінтеграційних прагнень України. Відповідно до прийнятих підходів [6, с. 8] глобалізація породжує виклики та зміни або сприяє їх поширенню на інші країни чи території. Оскільки селянські господарства є складовою аграрного сектора економіки, то вони повинні відповідати й усім вимогам, які накладаються на цей сектор. Що стосується сучасних викликів, то головними з них є такі:

□ загострення проблеми продовольчого забезпечення світової спільноти, тобто дефіциту продовольства, що має своїм наслідком зростання ролі України у формуванні стратегічних запасів продовольчих ресурсів під егідою світових агропродовольчих організацій;

□ посилення вимог до безпечності та якості сільськогосподарської сировини й харчової продукції як важливої складової якості життя населення;

□ послаблення позицій малих форм господарювання, основну масу яких становлять селянські господарства, в конкурентній боротьбі з великими й надвеликими господарськими формуваннями за виробничі ресурси (передусім земельні) та ринки збуту продукції;

□ ускладнення й погіршення умов реалізації продукції селянськими господарствами, які розташовані в малих сільських поселеннях, відсутність надійного транспортного сполучення тощо.

Необхідно підкреслити, що перераховані вище виклики з різним ступенем прояву мали місце й раніше, однак їх загострення відбулося в останній період часу внаслідок того, що перед Україною постала проблема вибору: приєднатися до МС/ЄЕП чи ЄС. Сутність одного з викликів полягає в тому, що згідно з домовленістю [7, с. 16] Україна зобов'язалась поступово досягати відповідності з технічними регламентами ЄС та системами стандартизації, акредитації, робіт з оцінки відповідності та ринкового нагляду ЄС, а також дотримуватись принципів і практик, передбачених актуальними рішеннями (директивами) та регламентами ЄС. У зв'язку з цим протягом першого року набуття чинності Угодою Україна має гармонізувати законодавство з п'ятьма директивами, а саме: про загальну безпеку продуктів; щодо загальних вимог для акредитації та ринкового нагляду, що стосуються торгівлі продукцією; щодо загальної системи маркетингу продукції; про одиниці виміру; про відповідальність за дефектну продукцію.

Виконання цієї домовленості містить як переваги, так і виклики для українського бізнесу [7, с. 17 - 18]. Перевагою є остаточний перехід на міжнародні технічні регламенти, які визнаються в ЄС та багатьох інших країнах світу, що знижить нетарифні бар'єри в торгівлі з цими країнами, покращить доступ на ринки та стимулюватиме експорт. Водночас це вимагатиме витрат на пристосування до нових вимог, які «ляжуть на плечі» підприємств. Що стосується селянських господарств, то, з одного боку, це зумовлюватиме не лише підвищення безпеки товарів та послуг, а й сприятиме кращому інституційному захисту прав споживачів у випадку дефектної продукції. Підвищиться не тільки якість продукції, доступної на споживчому ринку, а й зростатимуть ціни внаслідок вищої собівартості продукції та супутніх послуг (транспортування, реалізація,

зберігання тощо). Крім цього, з другого боку, вищий рівень безпеки означає, що товари, які не відповідають вимогам безпеки, але є, ймовірно, дешевшими, будуть витіснені з ринку (товари національного виробника, який не зможе адаптуватись до нових вимог). Це може негативно вплинути на бідніших споживачів.

Якщо загальні оцінки щодо наслідків підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС перекласти на виробничу діяльність селянських господарств, то їх можна трансформувати таким чином:

□ сучасні вимоги щодо безпечності та якості продовольчої продукції повною мірою накладаються й на сільськогосподарську сировину, яка вирощується в цих господарствах;

□ оскільки відповідальність за безпечність продукції покладається на державу, а за якість – на споживача, який залежно від власних фінансових можливостей може придбати продукцію різної споживчої цінності й відповідної вартості, то селянські господарства – виробники товарної сільськогосподарської продукції повинні чітко ідентифікуватися (реєструватися);

□ для ідентифікації товарної продукції, що надходитиме на продовольчі ринки та для перероблення підприємствами харчової промисловості, повинні бути використані як традиційні засоби ринкового нагляду й контролю, так і спеціальні, як це прийнято за кордоном.

Необхідно зазначити, що стосовно селянських господарств особливо важливого з точки зору виконання набувають питання якості, гігієни та безпеки сільськогосподарської продукції. Більш детально вони класифікуються за такими напрямками: дотримання ветеринарних і санітарних вимог господарствами – виробниками сирого товарного молока; ветеринарний огляд тварин перед забоем і ветеринарно-санітарна експертиза м'яса та м'ясних продуктів; дотримання ветеринарно-санітарних правил для боєнь, забійно-санітарних пунктів та подвірного забою тварин; розподіл за ступенем ризику виробничої діяльності суб'єктів господарювання у сфері карантину рослин тощо. Ступінь, глибина й чинники порушення вищезгаданих вимог носять індивідуальний характер, оскільки умови виробництва продовольчої сировини в кожному окремому селянському господарстві можуть суттєво відрізнятися, а до того ж не всі виробники ознайомлені з ними та свідомо їх дотримуються.

Зокрема, найбільше нарікань викликало положення стосовно заборони забою худоби безпосередньо в господарствах населення, що має бути введено в дію з початку 2015 року. Згідно із Законом України «Про безпеку і якість харчових продуктів» запроваджуватимуться певні обмеження [8], зокрема: селяни зможуть здійснювати забій не більше 5 голів ВРХ, свиней, птиці чи кролів на день. При більших обсягах це можна зробити на бійні, що зареєстрована ветеринарною службою та має експлуатаційний дозвіл. Наразі в Україні працюють понад 770 підприємств із забою тварин, які можуть приймати до 57 тисяч голів ВРХ та 117 тисяч свиней на добу (відповідно 74 і 152 голови в середньому на одне підприємство). Цих потужностей достатньо для забезпечення забою худоби, яку утримують селяни в своїх господарствах. Водночас має місце зменшення подвірного забою худоби, яке можна пояснити як зменшення поголів'я в селянських господарствах, так і певною державною політикою: щоб зацікавити селян передавати ВРХ та свиней на організований забій і переробку, а не робити це самостійно, їм виплачується спеціальна дотація. І наразі менше третини худоби в країні забивають на подвір'ях.

Вище зазначалося, що з нарощуванням великими формуваннями масового виробництва тих видів сільськогосподарської продукції, попит на яку сьогодні задовольняють в основному чи значною мірою селянські господарства, останні можуть витіснитися з ринку. За таких обставин основною доміантою перспективного розвитку селянських господарств мають стати, з одного боку, існуючі, тобто які себе виправдали, та інноваційні, тобто найприйнятніші та найефективніші для нинішнього етапу, форми їх співпраці, а з другого – поступове спрямування зусиль на виробництво тих видів аграрної та харчової продукції, де їхні переваги будуть безперечними, а також відкриття «нових ніш на продовольчому ринку», які зможуть швидко заповнити унаслідок мобільності та оперативної виробничої переорієнтації. Додатковою

компонентою за умов адаптації та ефективної діяльності для частини селянських господарств може стати сфера обслуговування в найширшому розумінні, включаючи надання виробничих, агрозоотехнічних, транспортних, а також соціальних та інших послуг.

Стосовно першої складової, то достатньо слушно у цьому зв'язку є позиція держави, яка проголосила курс на підтримку сімейних ферм та сільськогосподарських кооперативів. Зокрема, Мінагрополітики України розробило типові проекти молочно-сировинних, ягідницьких, тваринницьких та багатofункціональних кооперативів і запропонувало реалізувати їх сільським громадам з урахуванням специфіки конкретного регіону.

Водночас для великих за розмірами землекористування селянських господарств, які забезпечили себе набором спеціалізованої сільськогосподарської техніки для вирощування аграрної сировини за індустріальними технологіями, була, є і буде мати неперехідне значення зорієнтованість на виробництво переважно товарної продукції самостійно або в кооперації з іншими виробниками з метою дотримання сівозмін на основі щорічного чергування розміщення різних культур (зернові й зернобобові, олійні культури, цукрові та кормові буряки, картопля тощо). Отримані таким неформальним кооперативом прибутки розподіляються між власниками господарств відповідно до частки земельних угідь, що на кожного з них припадає, або ж з використанням інших підходів. Це дозволить загальмувати процес виснаження ґрунтів унаслідок монопродуктової спеціалізації.

Що стосується виробників конкретних видів продукції, то, на нашу думку, з урахуванням вітчизняного й зарубіжного досвіду виробничо-господарської діяльності малих господарських структур його можна розвивати за такими напрямками:

□ вирощування тепличної, зеленої та фруктово-ягідної продукції, що пов'язано з високими витратами ручної праці, для покриття пікових потреб у ній міського населення;

□ відгодівля ВРХ м'ясних порід на замовлення суб'єктів господарської діяльності зі сфери ресторанного господарства, виробництво дієтичних яєць на міні-птахофермах за спеціальними технологіями, збалансованими кормовими раціонами й чітким дотриманням ветеринарно-санітарних вимог щодо утримання та обслуговування відповідного поголів'я;

□ створення високотехнологічних сімейних ферм з виробництва молока з кількістю худоби до 20 голів, обладнаних сучасними доїльними апаратами, холодильними установками, механізмами з обслуговування тварин і кормозаготівельною технікою;

□ вирощування в спеціальних сировинних зонах, що пройшли агротехнологічне обґрунтування, екологічно чистої сировини (сире молоко, м'ясосировина, овочі, плоди, ягоди) для підприємств з виробництва дієтичних продуктів та продуктів дитячого харчування;

□ сертифікація селянських господарств стосовно впровадження системи органічного землеробства з метою вирощування екологічно чистих продуктів для реалізації в торговельній мережі;

□ розширення виробництва продовольчої продукції в селянських господарствах, що є візитною карткою конкретного регіону, району чи певної місцевості (карпатські чаї; сири, вироблені з молока від корів, що випасаються на полонинах; мед високогірний та з лісових рослин; дієтичне страусине і перепелине м'ясо; продукти аквакультури) тощо.

Водночас при сприятливому збігу зовнішніх обставин (відсутності або значній віддаленості пунктів надання різних послуг і наявності хоча б мінімальної кількості їх споживачів) та при достатніх прибутках, отриманих від реалізації селянськими господарствами виробленої продукції, можливе їх використання в якості стартового капіталу для започаткування нових видів діяльності й послуг, що будуть диверсифікувати їхню нинішню моноаграрну спеціалізацію, зокрема:

□ закупівля сільськогосподарської та транспортної техніки з метою організації виконання спеціальних робіт на замовлення інших суб'єктів господарювання;

□ організація пунктів технічного обслуговування й ремонту сільськогосподарської техніки і транспортних засобів, а також міні-заправочних станцій для надання відповідних послуг;

□ модернізація та санітарно-технічне облаштування жилих садів у сільській місцевості з метою організації пунктів прийому та розміщення туристів (зелений або сільський туризм);

□ розвиток міні-готельного сервісу в зонах масового сезонного відпочинку населення, а також курортних місцевостях;

□ відкриття об'єктів ресторанного господарства в пунктах перетину транспортних потоків і пасажирських маршрутів та організація фірмової кухні з урахуванням місцевих традицій харчування;

□ відродження виробництва виробів народних художніх промислів, сувенірної продукції та товарів широкого вжитку тощо.

ВИСНОВКИ

Селянські господарства пройшли тривалий і складний шлях розвитку, який характеризувався досить суперечливим ставленням до них владних інституцій, господарських формувань і всього суспільства та відповідного визнання їхнього місця й ролі в національній економіці: від підсобного значення до важливої складової в підтриманні достатнього рівня продовольчої безпеки країни; від додаткового трудового навантаження на їх власників до основної сфери зайнятості переважної більшості сільського населення. Тривалий період селянські господарства компенсували зниження обсягів виробництва аграрної продукції підприємницьким сектором і нині, коли великий бізнес стрімко опановує аграрну сферу, продовжують виробляти половину загального обсягу цієї продукції.

Практичні кроки з реалізації євроінтеграційних прагнень України супроводжуються виникненням низки викликів перед аграрним сектором та відповідно й селянськими господарствами, які виробляють товарну продукцію. Погіршення ситуації із забезпеченням населення світу продовольчими ресурсами створює додаткові стимули для нарощування вітчизняного аграрного виробництва, але при цьому вимоги щодо її безпечності та якості постійно підвищуються. Це повністю стосується й продукції, яка виробляється селянськими господарствами.

За таких умов основна домінанта перспективного розвитку селянських господарств полягає в їх модернізації, залученні та адаптації до нинішніх умов ефективних форм співпраці (сімейні ферми, кооперативи, інтеграція з переробними підприємствами тощо). При цьому для частини селянських господарств, що вже спромоглися накопичити певний капітал, реальною стає перспектива створення необхідної матеріально-технічної бази для започаткування нових видів діяльності з метою урізноманітнення сфери прикладання праці та подолання сезонності сільськогосподарського виробництва.

ПОЯСНЕННЯ

* Дослідження виконано при підтримці НАН України у рамках відомчих НДР «Формування державної політики сільського розвитку на основі адаптаційного потенціалу громад» (№ держреєстрації 0112U002418) та «Агропродовольчий розвиток України в контексті забезпечення продовольчої безпеки» (№ держреєстрації 0111U001318).

** До господарств населення, окрім особистих селянських господарств, відносять домогосподарства, що виробляють сільськогосподарську продукцію на землях, виділених для будівництва і обслуговування житлових будинків і господарських будівель, ділянках колективного й індивідуального садівництва і городництва, а також фізичних осіб-підприємців, що провадять свою діяльність у галузі сільського господарства. На особисті селянські господарства припадає абсолютна більшість продукції, що виробляється господарствами населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельник Л. Е. Частные хозяйства в аграрном производстве / Л. Е. Мельник, А. Л. Любич, Л. Л. Мельник // Дніпропетровськ: Січ, 1999. – 212 с.
2. Про особисте селянське господарство. Закон України (від 15.05.2003 року № 742-IV) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 29. – Ст. 232.
3. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. О. М. Бородіної, І. В. Прокопів; НАН України; Ін-т економ. та прогнозув. – К., 2010. – 376 с.
4. Соціо-економічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / НАН України. Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 320 с.
5. Про сільськогосподарську кооперацію. Закон України від 17 липня 1997 р. (в редакції Закону від 20.11.2012 № 5495-VI) / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 39. – Ст. 261.
6. Крисанов Д. Ф. Глобалізація в агросфері України: передумови, чинники та наслідки / Д. Ф. Крисанов, Л. О. Удова, О. М. Варченко, А. С. Даниленко // Вісник аграрної науки. – 2012. – № 12. – С. 8–14.
7. Економічна складова Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС: наслідки для бізнесу, населення та державного управління. Попередня версія для обговорення на публічних дебатах 2-4 липня 2013 року. – Київ: Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2013. – 137 с.
8. За три роки подвірний забій худоби зменшився на 8,4% // [Електронний ресурс]. – Доступний з: <http://agro-portal.biz>